

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ

Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔԻՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ

Մատթէոս Սուհայեցի (ԺԲ, դար), որ Սենեքարիմի Սերաստիա փոխադրութեան պատմութեան հայկական զլխաւոր ազդիւրն է, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին մահուան (չուրջ 1057) առթիւ միայն կը գրէ թէ վայն թաղած են Ս. Նշանի վանքը (էջ 127-128, հր. Վաղարշապատ), բայց չըսեր թէ այդ վանքը կամ Ս. Նշան եկեղեցին շինած է Սենեքարիմ:

Մերատ սպարապետ, որուն Ժամանակագրութիւնը մեծ մասամբ համառոտութիւնն է Սուհայեցիի պատմութեան, ոչ վանքին հիմնադիրին և ոչ ալ Պետրոս կաթողիկոսին թաղումը կը յիշէ:

Արիստակէս Լաստիվերտցի (Ժ.-ԺԱ. դար), որ Ժամանակակից է Սենեքարիմի, կը պատմէ թէ Սենեքարիմի որդին Ատոմ Կ. Պոլիս երթալով երաշխաւոր եղաւ Պետրոս կաթողիկոսին համար, զոր կայսրը չէր արտօներ Պոլիսէն հեռանալ, և բերաւ իր քաղաքը՝ Սերաստիա, ուր անոր բնակութեան յատկացուց «զհանգիստ սրբոյ Նշանին» (այսինքն Ս. Նշանի անունով կառուցուած եկեղեցիին կամ վանքին մէջ բնակարան մը) «զոր ինք (Ատոմ) շինած էր բազմաշարդար դարդարանքներով և մեծապայծառ վայելչութեամբ: Պետրոս կաթողիկոս երկու տարի հոն ապրելէ ետք վախճանեցաւ» (*):

ԺԲ. դարու Ժամանակագիր Սամուէլ Անեցի, որուն գործը հաւաքում մըն է ծանօթ և կորսուած հայ պատմագիրներէ, երկու անգամ կը յիշէ Ս. Նշանի վանքը:

(*) «Իսկ Ատոմ որդին Սենեքերիմայ առեալ զնա յերաշխիս, ած ի քաղաքն իւր ի Սերաստուպոլիս. և տուեալ նմա տեղի բնակութեան զհանգիստ սրբոյ Նշանին, զոր իւր շինեալ էր բազմաշարդար դարդարանքն և մեծապայծառ վայելչութեամբ, յորում տեղւոյ կեցեալ ամս երկուս, փոխեցաւ ի Բրիտանոս» (հր. Վենետիկ, էջ 60):

Առաջին անգամ Պետրոս Գետադարձին Սանապատի Զորափանք անուն վանքէն խաբէութեամբ Անի տարուելուն, կաթողիկոսական գահէն զրկուելուն, բանտարկութեան և յետոյ ազատ արձակման և նորէն գահ բարձրանալուն առթիւ: «Այս զէպքերէն առեն մը ետք, կը գրէ Սամուէլ, տէր Պետրոս դառնացած գնաց Սերաստիա, Վասպուրականի Սենեքարիմի քով, և հոն մեռնելով թաղուեցաւ Ս. Նշանի վանքը», (Հաւաքումնք ի գրոց պատմագրաց, հր. Վաղարշապատ, 1893, էջ 107): Երկրորդ անգամ, Պետրոս կաթողիկոսին մահուան յիշատակութեան առթիւ. «507/ին (1058 կամ 1059 թիւին, ուրիշ ձեռագիրներու մէջ 508/ին) տէր Պետրոս Սերաստիոյ մէջ վախճանեցաւ և թաղուեցաւ Ս. Նշանի վանքը» (անդ, էջ 112): (*)

ԺԳ. դարու պատմագիր Վարդան, Պետրոս կաթողիկոսին Պոլիս երթալու և վերագարձին առթիւ կը գրէ թէ «Սենեքարիմի որդիները անոր տունին այն վանքը, զոր յանուն Վարագայ սուրբ Նշանին շինած էին» (**): Սակայն, նոյն պատմագիրը, իր լեշխարհացոյցին մէջ, ուր յիշուած են Ժամանակին Նշանաւոր վանքերը և յաճախ սուրբերու լեշխարհներն ալ, Սերաստիոյ մէջ կը յիշէ միայն «Սուրբ Բառասունքն», և մենայն հաւանականութեամբ համանուն վանքը: Ս. Նշանի վանքը և Վարագայ Ս. Նշանը (հաշը) ըստ երեւոյթի համբաււոր չէին ԺԳ. դարուն:

Զամէհան է որ առաջին անգամ, համադրական Հայոց պատմութեան մը մէջ, Ս. Նշանի վանքին հիմնադրութիւնը վերագրած է Սենեքարիմի (Բ. էջ 903), անշուշտ հետեւելով Յայմաւուրքներու և թերեւս ուրիշ յիշատակագրութիւններու, որոնց ո՛չ հեղինակը և ո՛չ ալ գրութեան

(*) «... տէր Պետրոս գնաց առ Սենեքարիմ Վասպուրականի ի Սերաստիա և աղհ հանգաւ և եղաւ ի վանս սուրբ Նշանին» (հր. Վաղարշապատ, էջ 107):

«Ի Շէ թվին փոխեցաւ ի Բրիտանոս տէր Պետրոս ի Սեւաստ և եղաւ ի վանս սուրբ Նշանին» (անդ, էջ 112):

(**) «Առ սա (Մանուկա կայսր) գնայ տէր Պետրոս և դառնայ ի Սեւաստ, և որդիքն Սենեքերիմայ տան նմա զվանքն զոր յանուն Վարագայ սուրբ Նշանին շինեալ էին» (հր. Վենետիկ, էջ 98):

ժամանակը ծանօթ է ընդհանրապես: Սակայն ժե. դարուն գրուած և Գրիգոր Ուլաթեցիի (1350–1425) յօրինած Յայտաւորքին մէջ է միայն որ կը գտնուի այս տեղեկութիւնը, մինչ Տէր Իսրայէլի կոչուած Յայտաւորքին մէջ(*), որ աւելի հին է, Սենեքարիմի Սեբաստիա փոխադրութիւնն իսկ չէ յիշուած, և թրքական առաջին արշաւանքին առնելով սպաննուած Հայերն ալ մարտիրոս չեն համարուած:

Անշուշտ Յայտաւորքներու վրայ հիմնուելով է որ Յովհաննէս եպիսկոպոս Սեբաստացի, Սեբաստիոյ իր անտիպ պատմութեան առաջին գլուխին մէջ (համառօտուած Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ. էջ 383, նոյնութեամբ Նաթանեան, Տեղեկագիր Այլն, էջ 28) և Հ. Հ. Ոսկեան, Սեբաստիոյ վանքեր, Ա. Ժառ, Սեբաստիա Բաղրի վանքեր, էջ 34, հիմնուելով Նաթանեանի եւ Վիեննայի Միլիթարեանց երեք Յայտաւորքներուն վրայ, ամէնքն ալ ժե. -ԺԶ. դարէն, և Օրմանեան, Ազգայաբան, էջ 1198, ըստ երեւոյթին հետեւելով Չամչեանի, նոյն տեղեկութիւնը կը կրկնեն: Սակայն նոյն Յովհաննէս Սեբաստացին, Ս. Նշանի վանքին իր անտիպ նկարագրութեան մէջ, յիշելով հանդերձ վանքին կառուցումը յանուն սուրբ Նշանին (սմենաստանս այս որ կառուցեալ է յանուն արփիափայլ սրբոյ Նշանի Տեառն), Սենեքարիմի կը վերագրէ միայն Ս. Նշան եկեղեցիին կառուցումը: Արդ, Ս. Նշան եկեղեցիին կից կը գտնուին Ս. Կարապետ և Ս. Աստուածածին անուն երկու եկեղեցի, որոնք, ըստ տեղական աւանդութեան, շինուած են առաջինը՝ Ս.

Գրիգոր Լուսաւորչի և երկրորդը՝ Թադէոս առաքեալին կողմէ, ինչ որ կը նշանակէ թէ անոնք գոյութիւն ունէին Ս. Նշան եկեղեցիին շինութենէն շատ առաջ: Հետեւաբար, եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ Ս. Նշան եկեղեցին Սենեքարիմի կողմէ հիմնարկուած է, վանքին հիմնարկութիւնն ալ Սենեքարիմի վերագրելու համար ուրիշ պատմական փաստեր անհրաժեշտ են:

Քաղաքէն դուրս, միջակ բարձունքի մը վրայ Ս. Նշան եկեղեցիէն աւելի առաջ կառուցուած երկու եկեղեցիներուն գոյութիւնը կը հաստատէ այդ վայրին վրայ եկեղեցական կեդրոնի մը գոյութիւնը Սենեքարիմի դադիւն առաջ: Ս. Նշանի վանքը եկեղեցիէ մը ու անոր շուրջ քանի մը բնակարաններէ և երբեմն գարոցէ մը բաղկացած հաստատութիւն մը չէ, ինչպէս են ուրիշ վանքերէ ոմանք, այլ մէկէ աւելի եկեղեցիներու, միաբաններու, վանական աշխատակողներու համար կառուցուած շէնքերու, առաջնորդանիստ բնակարանի մը, ինչպէս նաեւ գոմերու և արտոններու խումբաւորում մը, շրջապատուած պարտէզներով, բանջարանոցներով, մշակելի հողերով և զրօսաժայրով: Այսպիսի հաստատութիւն մը մէկ անգամէն չէ որ կրնայ գոյութիւն առած ըլլալ, այլ ժամանակի ընթացքին, զանազան անձերու նուիրաբերութիւններով և ջանքերով, և կը կրէ յաջորդական սերունդներու դրօշմը: Եթէ վանքին յարաբերաբար նոր մասերէն ոմանց հիմնարկուներուն անունը ծանօթ է, պատմութիւնը չէ արձանագրած հնագոյն շինութեանց թուականները և հիմնադրներու անունները հարազատ ստուգութեամբ: Հետեւաբար, ինչ որ, ըստ աւանդութեան, կարելի է վերագրել Սենեքարիմի, Ս. Նշան եկեղեցիին, և ոչ վանքին, հիմնարկութիւնն է: Այս եկեղեցին ըլլալով երեք եկեղեցիներուն ամենէն շքեղը և փառաւորը, և պարունակելով, ըստ աւանդութեան, Քրիստոսի խաչին մէկ մասը, ժամանակի ընթացքին եղած է ուխտատեղի և իր անունը տուած է շէնքերու այն ամբողջ խումբին որ կը կոչուի Ս. Նշանի վանք:

Սենեքարիմի Սեբաստիա փոխադրութենէն առաջ, քաղաքին մէջ կը գտնուէր հայ եպիսկոպոս մը, իբրեւ հոգեւոր պետ իմաստի հայադաւան ժողովուրդին: Արդ,

(*) Տէր Իսրայէլի կոչուած Յայտաւորքը Բարիկ Ազգային (Ֆրանսական) Մատենադարանին թիւ 180 հայերէն ձեռագրին համաձայն հրատարակած է Գ. Պայեան, կցելով Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ալ: Պայեանի հրատարակութիւնը համեմատուած է 1834ին Կ. Պոլիս տպագրուած պաշտօնական կամ ֆէշտիմալեան կոչուած Յայտաւորքին հետ, որուն յաւելուածական մասերն ալ յիշուած են: Այս հրատարակութեանց արժէքին մասին տես՝ Jean Mécérian, Bulletin arménologique, Deuxième cahier (Mélanges de l'Université Le Saint Joseph, Beyrouth, 1953, tome XXX, fasc 4: — Պայեանի հրատարակութիւնը լոյս տեսած է Patrologia Orientalis V, VI, XV, XVI, XVII, XIX, XXI հատորներուն մէջ (1919–1930): — Յայտաւորքներու քննական հրատարակութիւն մը գոյութիւն չունի:

թեմական առաջնորդ մը կը բնակէր վանքի մը մէջ, ինչ որ ալ ըլլար այդ վանքին ընդարձակութիւնը, և թէ և պատմական փաստ մը գոյութիւն չունի, սակայն անբանաւոր չէ. ենթադրել թէ Սեբաստիոյ հայ եպիսկոպոսը կը բնակէր այն վանքին մէջ, որ ԺԱ. դարուն կոչուեցաւ Ս. Նշանի վանք և մինչև մեր օրերը մնաց առաջնորդանիստ: Միւս կողմէ, տարակոյսէ զերծ է որ, Սենեքարի մի փոխադրութիւնէն ետք, նախկին վանքը՝ որուն տնօրէն չէ պահուած, կրած է մեծ փոփոխութիւններ: Նոր շինութիւններ կատարուած, հողեր և հասոյթի ուրիշ աղբիւրներ նուիրուած են և կառուցուած է Ս. Նշան եկեղեցին: Վանքը ձոխացած է սրագմայարդար զարդարանքներով և մեծ ապայծառ վայելչութեամբ:

Զանազանիչէ ետք Ս. Նշան եկեղեցին և Ս. Նշանի վանքը, որոնք գրեթէ միշտ համանիշ գործածուած են իրարու, կարելի է թէ՛ եկեղեցիին և թէ՛ վանքին շինութեան մասին աւելի դրական եզրակացութեան մը յանդիմ հիմնուելով ձեռագրական յիշատակարանի մը վրայ, որ հրատարակուած է 1950-ին և որուն, հետեւարար, չէին կրնար ծանօթ ըլլալ ամէն անոնք որ նախապէս գրած են Ս. Նշանի վանքին հիմնարկութեան մասին:

Այս յիշատակարանին համաձայն, 1333-ին, Հայրապետ կրօնաւոր օրինակած է Ճաշոց մը «ի վերահռչակ սուրբ ուխտս եւ ի հրեշտակաբնակ սուրբ մենաստանս, որ բարձրակառոյց հաստատութեամբ շինեալ է արքային Հայոց Դաւթայ յանուն աստուծոյն եւ լուսակիր սուրբ Նեանին Քրիստոսի եւ սրբոյն Գեորգայ քաջ զօրականին Քրիստոսի մերձ ի մայրաքաղաքս Սեբասիայ, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակոբայ, եւ ի քաղաքաւորեան Լեւոնի, եւ յառաջնորդութեան մերոյ նահանգիս եւ սուրբ ուխտս սրբազան մեծ արքայսկոպոսի սէր Սիմեոնի» (*):

Յիշատակարանը, գրուած Սենեքարի մի օրով և յաջորդ Դաւիթի օրով, մինչև հիմա

ծանօթ միակ վկայութիւնն է վանքին մէջ աշխատած և հաւանականաբար վանքին միարան անձի մը կողմէ՝ վանքին հիմնարկութեան մասին: Հայրապետ կրօնաւոր, ինչպէս ուրիշներ, վանքը և եկեղեցին կը նշուեցնէ, զերև պարզուած պատճառով: Սակայն եթէ եկեղեցին կառուցուած ըլլար Սենեքարի մի կողմէ, յիշատակարանին հեղինակը պատճառ մը չունէր հօրը գործը անոր որդւոյն վերագրելու: Հայրապետ Ճաշոցը օրինակած է իր անձնական գործածութեան և ոչ Դաւիթի համար որով չողովանքի կասկածն ալ չի կրնար ծագիլ: Հետեւարար Ս. Նշան եկեղեցիին և առնուազն եպիսկոպոսապայել շէնքի մը շինութիւնը պէտք է վերագրել Դաւիթի: Թէ յիշատակարանին մէջ յիշուած Ս. Գեորգ Զօրավար աղօթատեղին վանքին մէջ կը գտնուէր թէ ուրիշ տեղ՝ յայտնի չէ:

Այս յիշատակարանը չի հակասեր նախապէս յիշուած հին պատմագիրներուն վկայութեանց: Սամուէլ Անեցիի առաջին վկայութիւնը (էջ 107) թէ Պետրոս կաթողիկոս Սեբաստիա Սենեքարի մի քով գնաց իր վախճանումէն երկու տարի առաջ, պատմականօրէն ճիշտ չէ: Ինչ որ ճիշտ է Պետրոսի թաղումն է Ս. Նշանի վանքին մէջ: Լաստիվերտցի, որ Սեբաստիոյ տնօրէն ալ չփոխած է Սեբաստուպոլսի հետ, որ Սուլու Սեբայն է և ոչ Սեբաստիա, կ'ըսէ թէ Ատոմ շինած է Ս. Նշանի վանքը. «Բազմայարդար զարդարանքներով և մեծապայծառ վայելչութեամբ», ինչ որ կրնայ պատշաճիլ եկեղեցիին և յարակից շէնքերէն ու մանք բարեկարգումին կամ վերաշինութեան: Ատոմ, որուն գործակից էր իր եղբայրը Ապուսահլ, բարեպաշտ և շինարար իշխան մըն էր, «շինող եկեղեցւոյ և վանորէից», ինչպէս կը գրէ Ուսահայեցի (էջ 65, հր. Վաղարշապատ). «Շինել» կրնայ գործածուած ըլլալ «շէնցնել» նշանակութեամբ:

Վարդանի վկայութեան համաձայն ալ, Ս. Նշանի վանքը շինած էին «Սենեքարի մի օրով և յաջորդ Դաւիթի օրով, մինչև հիմա» (Ապուսահլ և Կոստանդին, որ մեռած էր Ատոմի գահակալութենէն առաջ: Ընդունելով Դաւիթը իբրև հիմնադիր Ս. Նշան եկեղեցիին և քանի մը շինութիւններուն, և միւս եղբայրները իբրև ընդարձակող և գե-

(*) Լ. Խաչիկեան, ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 257: — Ճաշոցը կը գտնուէր Մարզուանի եկեղեցին: — Յիշատակարանը օրինակած է Ղեւոնդ վարդապետ Փիրզաւէմեան:

ՊԵՏՐԵ-ԲԱՆԵՍԻՐԵԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՊԱՊԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

1. ՊԱՊԻ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Տասնութ տարեկանին Հայաստանի գահը կը բարձրանար Պապ:

Հայ էր, բայց հազիւ թէ ծանօթ հայ իրականութեան, հայ ժողովուրդի վարք ու բարքին և սովորութիւններուն: Իրեն պէս եղած ըլլալու էին նաեւ պատանդ իշխանազուններէն անոնք, որոնք, Պապի նման, մատաղ տարիքին անոր հետ միասին զրկուած էին Պոլիս:

Հաւանաբար Պապ, որպէս Արքայորդի, իր հետ ունէր հայ փորձառու խորհրդական մը, տեսակ մը գաստիարակ, ոչ թէ պատանիին գրեւ կարգաւ ուսուցանելու, այլ ապագայ հայ թագաւորի մը սորվեցնելու: Հայաստանի պետական կազմի կարգ ու սարքը, ծանօթացնելու անոր Արշակունի տան աւանդութիւններն ու իրաւասութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքական ան-

ցուղարձերը, թէ մօտիկ անցեալի և թէ ընթացիկ:

Բայց միջաժայռն էր որ պիտի կրթէր Պապը և միւս իշխանազունները:

Եւ Բիւզանդական կայսրութեան փարթամ մայրաքաղաքին զղրղալի միջաժայռը՝ անկարելի էր որ իր խորունկ տպաւորութիւնը չզրոյժէր այս արթնամիտ հայ պատանիներուն, որ իրենց տարիքի բերմամբ, մտքերին այնքան ենթակայ են ազդուելու իրենց շրջապատի անցուղարձերէն, և ըստ այնմ սատարելու իրենց նկարագրի կազմութեան:

Այն վեց կամ եօթ տարիներուն, որ Պապ անցուց Պոլսոյ մէջ, եթէ նոյնիսկ հնարաւոր ըլլար պալատի մը չորս պատե-րուն մէջ ապրիլ, դարձեալ պիտի չխուսափէր այն խոռոչայոյց անձուղարձերէն որ բազմամբօխ մայրաքաղաքի կեանքը շարունակական եռեւեղման մէջ կը պահէին:

Այս քանի մը տարիներու ընթացքին

ղեցկազարդող եկեղեցիին և մեծագիւր ուրիշ շէնքերու ալ, Վարդանի վկայութիւնը կը համապատասխանէ իրականութեան: Տեղի չի մնար այլ ևս Լատտիվերացիի և Վարդանի վկայութիւնները Յայսմաւուրքներուն վկայութեանց հետ հաշտեցնելու ուրիշ փորձերու (Ոսկեան, անդ, էջ 34 և Օրմանեան, անդ, էջ 1245): Դոհացում տալու համար աւանդութեանց կողմնակիցներուն, կարելի է միայն ենթադրել թէ Սեննաքարիմ սկսած և Դաւիթ աւարտած ըլլայ Ս. Նշան եկեղեցիին շինութիւնը:

Յաճախողէպ երեւոյթ մըն է որ կրօնական շէնքերու հիմնադրութիւնը վերագրուի հին օրերու նշանաւոր ղէմքերուն: Այս երեւոյթը կը բացատրէ Ս. Նշան եկե-

ղեցիին շինութեան վերագրումը Սեննաքարիմի՝ իրրեւ հիմնադիր Սերաստիոյ Արծրունի հարստութեան:

Դժբախտաբար, ինչպէս զիտել տուած է Բ. Հայքեցեան (Նոր Այլ, Մարգուան, 1913, էջ 82). «Վանքին սկզբնական հիմնարկութեան թուականին վերաբերեալ որեւէ արձանագիր յիշատակարան կը պակսի վանքին որեւէ մէկ կողմը, ի մասնաւորի Ս. Նշանայ տաճարին ճակատը ուր զետեղուած են զանազան ժամանակներու մէջ նորագութեանց արձանագրութիւնները»: Այս պակասը թերեւս վերագրելի է մահմետական իշխանութեանց զրգուցման տեղի չտալու մտահոգութեան:

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ